

טקסטום

מחקרי מפעל המקרא של האוניברסיטה העברית בירושלים

כרך כה

מוקדש לדוד וייסרט
במלאות לו שמונים שנה

עורכים

מיכאל סיגל ונועם מזרחי

עורכות-אורחות

רחל בירנבאום ונטע זגגי

ירושלים תשע"א

המכון למדעי היהדות ע"ש מנדל, האוניברסיטה העברית בירושלים

תוכן העניינים

מדור עברי

1	הקדמה
5	רשימת פרסומיו של דוד וייסרט
נוסח המקרא ולשונו	
13	נועם מזרחי "המלאכים" (שמואל ב יא 1): להבהרת רקעו הלשוני של נוסח המסורה
37	אלכסנדר רופא מסירת נוסח המקרא לאור תולדות האמונה הישראלית: תיקונים משום כבודם של גדולי האומה ומשום גנותם של רשעים
51	עמנואל טוב הרהורים על תרגום השבעים: מהותם של תרגומי נ"ך
79	משה בראשר המקרא כמפרש את מילותיו
97	אוהד כהן המחקר של מערכת הפועל העברי לאור תרגומי המקרא: עיון ביחסי תרגום ומחקר במהלך המאה ה־19 וראשית המאה ה־20

בין המקרא לספרות הקלסית

123	רחל צלניק־אברמוביץ יליד בית ומקנת כסף: קטגוריות של עבדים במקרא ובמקורות היווניים והרומיים
141	יוחנן גלוקר התרגום העברי הראשון של המשתה
165	רחל בירנבאום הומור מקברי בשרד אֶפְרָיִם ג מאת הוראטיוס
205	נטע זגגי שיטות עיבוד ותרגום בקומדיה הרומית

מדור לועזי

נוסח המקרא ולשונו

9	יאן יוסטן הערה על צורת היוסיב החריגה בשמות כב 4
17	שירה גולני עמוס ו 5ב: מקרה אפשרי של חילוף אותיות בכתב העברי הקדום
29	טימותי מייקל לו סומכוס באנטיוכיה? היחס בין נוסח אנטיוכיה לסומכוס בספר מלכים א (מלכויות ג)
49	רפאל יצחק (זינגר) זר הכנת נוסח הפנים של מהדורת מפעל המקרא במקומות החסרים בכתר ארם צובה

בין המקרא לספרות הקלסית

75	אהוביה כהנא הומרוס והיהודים בעת העתיקה
----	--

הרהורים על תרגום השבעים: מהותם של תרגומי נ"ך עמנואל טוב

מבוא

אחת השאלות המרכזיות בחקר תרגום השבעים (תה"ש) היא "מהו תה"ש?". שאלה זו מתייחסת למספר נושאים כגון טיבן של יחידות תרגום ספציפיות, מקום יצירתן, הקשר בין יחידות תרגומיות שונות, טיבו של התרגום היווני כמכלול, וכן התפתחותו המשוערת של הליך התרגום. נראה שיש בהירות רבה יותר ביחס לתרגום התורה לעומת התרגום של ספרי נ"ך, ובאלה האחרונים נתמקד להלן. לנושאים אלה רלוונטיות מוגבלת בכל הקשור להשוואת תה"ש עם הטקסט העברי על כל פרטיו, אך יש להם חשיבות לבחינת לשון תה"ש, יחסו לברית החדשה, ואף להיבטים רבים נוספים של תה"ש המעסיקים חוקרים בתחומי הלשון, ביקורת הנוסח, ההיסטוריה והפרשנות.

ואלו הנקודות העיקריות, שכמעט אינן שנויות במחלוקת בקרב חוקרי תה"ש: (1) תרגום התורה נעשה באלכסנדריה.¹ (2) הכינוי 'תרגום השבעים', אף שמלכתחילה שימש לתיאור תרגום התורה בלבד, הפך כבר בשלב מוקדם למונח המתאר את התרגום היווני של כל כתבי הקודש בעברית, כמו גם יצירות נוספות שחוברו במקורן ביוונית. (3) תרגום רוב הספרים הקנוניים (אם לא כולם) הושלם עוד לפני שנכדו של בן סירא כתב את ההקדמה לתרגומו בשנת 116 לפנה"ס בקירוב. (4) מרגע היווצרם עובדו התרגומים המקוריים ללא הפסק על מנת להתאימם ולקרנם לנוסח עברי, שאף הוא היה משתנה כל העת, וזאת בידי מעבדים ידועים ואלמוניים כאחד. (5) האוסף הנוכחי של כתבי הקודש

¹ לסיכום עדכני של העמדות השונות ראו: A. van der Kooij, "The Septuagint of the Pentateuch and Ptolemaic Rule", in G.N. Knoppers and B.M. Levinson (eds.), *The Pentateuch as Torah: New Models for Understanding Its Promulgation and Acceptance* (Winona Lake, Ind.: Eisenbrauns, 2007), 289–300. מעבר להנחה זו, פנדרקוי מזכיר את האפשרות שאת התרגום הזמינו "הכהנים הראשיים בירושלים" (שם, 297). בנושא זה, ובנושאים נוספים הנדונים כאן, דנה גם: T. Rajak, *Translation and Survival: The Greek Bible of the Ancient Jewish Diaspora* (Oxford: Oxford University Press, 2009)

ביוונית כולל חלק מן העיבודים האלה (ה'רוויזיות'), שהחליפו את התרגום המקורי.

אם נקבל את חמש הנקודות הללו, לא יהיה מנוס מלהסיק שאסופת כתבי הקודש ביוונית אינה אחידה באופייה ואינה מצדיקה את הכינוי שניתן לה. אותם שבעים ושנים זקנים, שלפי האגדה תרגמו את התורה ליוונית, לא תרגמו גם את ספרי הנביאים והכתובים שאליהם נפנה עתה.

רובן הגדול של הנסיבות הקשורות ביצירת מגוון כתבי הקודש ביוונית אינו ידוע לנו, מאחר שאין בידנו כל מידע חיצוני על אודות המתרגמים והתרגומים עצמם. המידע היחיד הקיים בידנו מצוי באותם סיפורי אגדה מופלאים על אודות תרגום התורה ליוונית המצויים באיגרת אריסטיאס ובמקורות מאוחרים לה.² עם זאת, המידע המועט המצוי במקורות אלה נדון שוב ושוב לאור ההנחה השגויה שמדובר במידע אמין התקף גם לתרגומי נ"ך. שנקר סבור שסיפור זה אינו אמין, והוא הדין לגבי הסברים שונים שניתנו בעבר להסברת המניע לתרגום התורה ליוונית.³ לדעתו, תרגום התורה ליוונית נוצר על מנת שישמש "אור לגויים", כפי שתואר בדב' ד 6–8. יהא המניע לתרגום אשר יהא, איגרת אריסטיאס השפיעה באופן ניכר על הערכת תרגום התורה ליוונית. אני סבור שהיא השפיעה באופן ניכר גם על הערכת תרגומי נ"ך, שכן לרוב אין נעשית בחקר תה"ש הבחנה בין תרגום התורה לתרגומי נ"ך. משום כך החלטתי להתמקד בסוגיה זו.

גישתם של חוקרים מודרניים רבים כלפי תרגומי נ"ך עוצבה כבר בימי קדם. במאה הב' לסה"נ הובן הסיפור על שבעים המתרגמים כאילו הוא מתייחס גם לתרגומי נ"ך. באפולוגיה שלו (שנכתבה בשנים 152–155 לסה"נ בקירוב) דן

² למחקרים מודרניים הקשורים במקור זה ראו: M. Hengel, *The Septuagint as Christian Scripture: Its Prehistory and the Problem of Its Canon* (Edinburgh & New York: T. & T. Clark, 2002), 75–80; A. and D. Wasserstein, *The Legend of the Septuagint: From Classical Antiquity to Today* (Cambridge: Cambridge University Press, 2006)

³ ראו: A. Schenker, "Wurde die Tora wegen ihrer einzigartigen Weisheit auf Griechisch übersetzt? Die Bedeutung der Tora für die Nationen in Dt 4:6-8 als Ursache der Septuaginta", *Freiburger Zeitschrift für Philosophie und Theologie* 54 (2007), 327–347

יוסטין מרטיר בסיפור על אודות התרגום שנערך ביזמת המלך תלמי, והרחיבו על כל כתבי הקודש ביוונית. לפי תפיסתו, ספרי הברית הישנה נחשבו "כתבים נבואיים", המכילים נבואות על בואו של ישו.⁴ מגמה זו ממשיכה גם במסכת מאוחרת יותר של יוסטין, 'דרשיח עם טריפון',⁵ והיא ניכרת גם אצל אפיפניוס, *De mensuris et ponderibus*, סעיפים 3, 6. עם זאת, זמן רב יעבור עד שתוכן הקנון הנוצרי יתקבע בצורתו הסופית. במועצה (סינוד) של קרתגו (397) התקבע פחות או יותר הקנון הנוצרי, אך הרשימה הסופית הושלמה רק במועצה שהתכנסה בטרנט בשנת 1546. לפיכך, נבדלים זה מזה כתביהיד המלאים הקדומים של תה"ש מהמאות הד'-ה' לסה"נ (שסימניהם A, B, S) הן בתוכנם (הווה אומר: בספרים הקנוניים והחיצוניים הכלולים בהם) הן בסדרם הפנימי. תה"ש היה תרגום יהודי, אך כאשר אנו ניצבים לראשונה מול כתבייד של האסופה השלמה של כתבי הקודש ביוונית, רובה המוחלט של המסורת בכ"י B עוצב כאסופה נוצרית שבה סדר הספרים עולה בקנה אחד עם תפיסות נוצריות. אף על פי שחוקרים רבים מודעים לכך שהחלת הכינוי 'תרגום השבעים' על תרגומי נ"ך היא הרחבה משנית, הרי פעמים רבות כינוי זה משפיע, גם אם שלא במודע, על האופן שהם מעריכים בו את התרגומים המאוחרים.

דיון

ישנן שאלות פתוחות רבות ביחס לתרגומי נ"ך: האם מדובר בתרגומים יהודיים? האם מדובר בתרגומים מאלכסנדריה? האם הם נוצרו כמפעלים רשמיים? האם הם הומוגניים? נוסף על כך, מה ידוע על תהליך כינוסם של אוספי התרגומים

⁴ לדיון מפורט ראו הנגל (לעיל, הערה 2), 25–36.

⁵ לדוגמה: ב'דרשיח עם טריפון', 68, 7, מתייחס יוסטין מרטיר לתרגום היווני של יש' ז 14 כחלק מתרגומם של שבעים הזקנים, שהם חיברו למען המלך המצרי תלמי. ראו גם הנגל (לעיל, הערה 2), 30, הערה 14. לבחינה מקיפה ועדכנית של הטקסטים שיוסטין מרטיר השתמש בהם ראו: O. Skarsaune, *The Proof from Prophecy: A Study in Justin Martyr's Proof-Text Tradition, Text-Type, Provenance, Theological Profile* (NT Supp. 56; Leiden: Brill, 1987)

לקובץ אחד? ומה ידוע לנו על המצע העברי של תרגומים אלה? בנסותנו להתמודד עם שאלות אלה אנו מבינים כי השאלות רבות מן התשובות.⁶

א. האם תרגומי נ"ך הם תרגומים יהודיים?

בעוד אופיו היהודי של תרגום התורה ליוונית הוא דבר שעמדו עליו זה מכבר, הרי בכל הקשור לתרגומי נ"ך המצב שונה. עם זאת, נראה שהנחה זו נכונה גם לגביהם.

תרגום התורה היה מיזם יהודי, שנוצר עבור יהודים וככל הנראה גם עבור לא־יהודים.⁷ התרגום מכיל אי אילו מילים ארמיות המשקפות את השפה שהיהודים דיברו בה,⁸ ובמספר מקרים משקף תרגום התורה ליוונית פרשנות מעין מדרשית המצויה גם בספרות חז"ל.⁹ אפטוביצר¹⁰ ופרייס¹¹ הציגו דוגמאות מעין אלו בתרגומי נ"ך, ואולם העדות העולה מהן אינה משכנעת.

⁶ נדיר למצוא השקפה כה מציאותית כמו זו המצויה אצל אייספלדט: O. Eissfeldt, *The Old Testament: An Introduction*, trans. P.R. Ackroyd (New York & Evanston: Harper and Row, 1965), 703: "But with few exceptions [...] we know nothing at all about the persons, period and method of working of the individual translators, and hence are here entirely dependent upon investigation of the individual books of G itself."

⁷ ראו: S. Honigman, *The Septuagint and Homeric Scholarship in Alexandria: A Study in the Narrative of the Letter of Aristeas* (London: Routledge, 2003). הוניהמן מציג שברקע ליצירת תה"ש עמדו כתבי הומרוס.

⁸ למשל: *σάββατα* (בעברית 'שבת' ובארמית 'שבתא'), *πάσχα* (בעברית 'פסח' ובארמית 'פסחא').

⁹ ניתן להבחין בפרשנות יהודית בכל מקום שבו פרשנות מיוחדת של תה"ש מוכרת גם מספרות חז"ל. פרשנות מעין זו חושפת את הרקע הארץ־ישראלי או ההשפעה הארץ־ישראלית לפחות על חלק מן המתרגמים. לדוגמה: תה"ש לדב' כו 12 (נה"מ: שְׁנַת המעשר, השנה שהמעשר ניתן בה) מפרש: 'שְׁנַת המעשר', ומשקף בזה את המונח הרבני מעשר שני. לדוגמאות נוספות בתורה ראו: Z. Frankel, *Über den Einfluss der palästinischen Exegese auf die alexandrinische Hermeneutik* (Leipzig: Barth, 1851); J. Fürst, "Spüren der palästinisch-jüdischen Schriftdeutung und Sagen in der Übersetzung der LXX", in G.A. Kohut (ed.), *Semitic Studies in Memory of Rev. Dr. Alexander Kohut* (Berlin: Calvary, 1897), 152–166; L. Prijs, *Jüdische Tradition in der Septuaginta* (Leiden: Brill,

תרגום התורה מכיל נאולוגיזמים ביוונית שנועדו לייצג חלק מהמנהגים והמונחים היהודיים הייחודיים, כגון שמות החגים, שלא היו להם כינויים בשפה היוונית.¹² היהודים עשו שימוש בתרגום זה במסגרת קריאת התורה השבועית, החל מהמאה הא' לפנה"ס.¹³ פילון מתייחס למנהג זה שהתקיים באלכסנדריה,¹⁴ וספר מקבים ד, שייתכן כי נכתב במצרים במאה הא' לסה"נ, מספר באופן מפורש על קריאת יחידות שונות מן התורה המלוות במובאות מן הנביאים, מתהילים ומן הכתובים (מק"ד יח 10–18).

1948); S. Safrai, "Halakha", in idem (ed.), *The Literature of the Sages* (CRINT 2.3; Assen & Maastricht: Van Gorcum; Philadelphia: Fortress, 1987), 137–139. לספרות

נוספת שהתפרסמה לפני 1948 ראו פרייס (שם), xiii, 105.

10 ראו: V. Aptowitzer, "Rabbinische Parallelen und Aufschlüsse zu Septuaginta und Vulgata: I. Die Bücher Samuelis", *ZAW* 29 (1909), 241–252

11 ראו פרייס (לעיל, הערה 9), במיוחד ביחס לספרים תהילים ומשלי.

12 כך למשל חידשו המתרגמים את המילה *ὄλοκαύτωμα* על מנת לשקף את המשמעות המיוחדת של קרבן העולה. נוסף על כך, התורה היוונית מבחינה בין שני סוגי מזבחות: מזבח 'הודי' תורגם באקוויולנט *θυσιαστήριον*, ואילו מזבח פגאני תורגם במילה *βῶμος*. בצורה דומה הבחינו גם התרגומים הארמיים בין מדבחא היהודי ובין אגורא הפגאני (מילולית: מצבור אבנים). הבחנה זו נבעה מרצון המתרגמים להבדיל בין מונחים הקשורים לדת היהודית ובין אלה הקשורים לפולחן פגאני.

13 פפירוסים קדומים של התורה ממצרים (P.Ryl. Gk. 458 [150–200 לפנה"ס], וכן P.Fouad 266a-c [מאה א' לפנה"ס]) מראים שהתרגום ליוונית היה ידוע בחלקים נרחבים של מצרים, ואולם אין הם מוכיחים בהכרח שנעשה בהם שימוש בהתכנסויות בעלות גוון דתי. מצד אחר, רוזל סבור שתרגום התורה ליוונית לא היה נקרא בציבור במאות שקדמו לעליית הנצרות: M. Rösel, *Übersetzung als Vollendung der Auslegung: Studien zur Genesis-Septuaginta* (BZAW 223; Berlin: de Gruyter, 1994), 256

14 פילון, על שכל אדם ישר, 81–82: "הם השתמשו בחוקים אלה [=חוקי התורה] על מנת ללמוד מהם בכל עת, ובמיוחד בכל שבת, שכן יום השבת נחשב קדוש. ביום זה הם שובתים מכל מלאכה והולכים למקומות הקדושים המכונים בתי כנסיות [...] שם אחד מהם נוטל את הספרים וקורא בהם". ראו גם פילון, היפותטיקה, 7, 13; על חיי משה, ב, 215. קיומן של מגילות תורה הכתובות יוונית מוזכר גם במשנה, מגילה, א, ח; ב, א; תוספתא, מגילה ד, יג. ראו עוד וסרשטיין ווסרשטיין (לעיל, הערה 2), 11–12.

עם זאת, לא ניתן להוכיח באופן מוחלט את הרקע היהודי של תרגומי נ"ך, וזאת חרף העובדה שכמעט אין ספק שיהודים תרגמו את הספרים הללו במאות הג'–ב' לפנה"ס. ככל הנראה לא היו במצרים או בכל מקום אחר לא־יהודים שהיו בעלי הכישורים הנדרשים והיכולת ליצור תרגום בין־תרבותי מעין זה, או שהייתה להם סיבה ליצור אותו.

חיזוק להנחה שלתרגומי נ"ך יש רקע יהודי, ניתן למצוא בתחומים אלה:¹⁵ (א) הסתמכות של המתרגמים המאוחרים על תרגום התורה;¹⁶ (ב) תרגומים המושפעים מפרשנות מדרשית – הם קיימים בהיקף מוגבל וככל הנראה נובעים מהמצע העברי;¹⁷ (ג) רקעו היהודי של תרגום ישעיה, כפי שהציגו זליגמן, בא לידי ביטוי בכמה וכמה מונחים ותפיסות.¹⁸ (ד) התרגום היווני לספר משלי מכיל פרשנות יהודית.¹⁹

¹⁵ על שימוש ליטורגי ניתן ללמוד מן הכותרות למזמורים רבים בתה"ש לספר תהילים, שאינן מצויות בנה"מ. ראו מסקנותיו של פֶּן־דֶּרְקוּי המוצגות בהערה 32 להלן (וכן ראו הערה 36). ברם שימוש ליטורגי זה היה נוצרי ולא יהודי.

¹⁶ ראו מאמרי: "The Impact of the LXX Translation of the Pentateuch on the Translation of the Other Books", in E. Tov, *The Greek and Hebrew Bible: Collected Essays on the Septuagint* (VT Supp. 72; Leiden: Brill, 1999), 183–194

¹⁷ הממצא מתייחס בעיקר ליהושע ולמלכים א; ראו מאמרי: "Midrash-Type Exegesis in the LXX of Joshua", D.W. Gooding, 163–153 (הערה 16), "Problems of Text and Midrash in the Third Book of Reigns", *Textus* 7 (1969), 1–29. בשני המקרים מדובר בעיקר בפרשנות מעין מדרשית.

¹⁸ ראו: I.L. Seeligmann, *The Septuagint Version of Isaiah* (Leiden: Brill, 1948), 70–121

¹⁹ מרבית ההבדלים בין הנוסח העברי לנוסח הפרשני והתאולוגי של הקהילה היהודית ההלניסטית באלכסנדריה. הדבר בא לידי ביטוי בעיקר בנטייה להבליט את מידותיו הטובות של הצדיק, ומנגד את מגרעות הרשע (ראו מש' א 10, 18, 19, 22, 31, 32), כמו גם בדבקות ב *νόμος*. לפיכך מציין התרגום במש' יז 11 כי את המלאך, השליח, של נה"מ שלח האל. ראו עוד: J. Cook, *The Septuagint of Proverbs: Jewish and/or Hellenistic Proverbs? Concerning the Hellenistic Colouring of LXX Proverbs* (VT Supp. 69; Leiden: Brill, 1997)

ב. מקום יצירתם של תרגומי נ"ך

חוקרים רבים, אם לא רובם המוחלט, מניחים שמוצאם של תרגומי נ"ך הוא מאלכסנדריה, אך הנחה זו אינה סבירה. אין היא נתמכת במידע מוצק כלשהו, וההוכחות לאמיתותה טרם גובשו. עם זאת, ניתן להצביע על טיעונים אחדים שיש בהם כדי לתמוך בה: (א) היקש לסיפור על התרגום המצרי של התורה, אף על פי שתרגום זה נעשה ככל הנראה בידי מומחים שהובאו מארץ ישראל; (ב) מאפיינים 'אלכסנדרוניים' של התרגום,²⁰ כגון הניב המצרי-יווני המשמש בו,²¹ וקשריו עם השפה הדמוטית המצרית.²²

²⁰ לסיכום ממצה של הסוגיה ראו: G. Dorival in M. Harl, G. Dorival and O. Munnich, *La Bible grecque des Septante: Du judaïsme hellénistique au christianisme ancien* (Paris: Cerf, 1988), 55–56

²¹ J.A.L. Lee, *A Lexical Study of the Septuagint Version of the Pentateuch* (SCS 14; ראו: Chico, Calif.: Scholars Press, 1983) הוא הראה שתה"ש לתורה משקף במילים ובמונחים טכניים רבים את השפה היוונית של זמנו, כלומר של המאה הג' לפנה"ס, אך לא תמיד הצביע על הרקע המצרי של מילים ומונחים אלה, אף על פי שנמצאו להם מקבילות בפפירוסים מצריים. A. Passoni dell'Acqua הצביעה על הרקע המצרי של תה"ש בסדרה ארוכה של מחקרים על מילים המופיעות בספרים שונים של תה"ש. ראו למשל: "La versione dei LXX e i papyri: note lessicali", in R.S. Bagnall et al. (eds.), *Proceedings of the Sixteenth International Congress of Papyrology, New York, 24–31 July 1980* (Chico, Calif.: Scholars Press, 1981), 621–632; "Ricerca sulla versione dei LXX e i papiri, I Pastophorion. II Nomos. III Andrizesthai", *Aegyptus* 61 (1981), 171–211; 62 (1982), 178–194; "La terminologia dei reati nei *προστάγματα* dei Tolemei e nella versione dei LXX", in *Proceedings of the XVIII International Congress of Papyrology, Athens 25–31 May 1986* (Athens: Greek Papyrological Society, 1988), 2:335–350; "Notazioni cromatiche dall'Egitto greco-romano: La versione del LXX e i papiri", *Aegyptus* 78 (1998), 77–115 שקיבצה ארל: M. Harl, "La langue de la Septante", *Textus* 24 (הערה 20), 243. סוג מיוחד של מינוח מצרי מקומי הציע יוסטן: J. Joosten, "Language as Symptom: Linguistic Clues to the Social Background of the Seventy", *Textus* 24 [...]. (2007), 69–80. (שם, 80): "the group among which the version came into being consisted largely of soldiers"

²² מספר הדוגמאות אינו משכנע כלל, ורובן הגדול שייך לתרגום התורה (ניב אלון מן האוניברסיטה העברית סייע לי לנתח דוגמאות אלו). את הטענות העיקריים העלה מורנץ:

ההנחה בדבר מוצאו האלכסנדרוני של התרגום היא כה חזקה עד שניתן אף לשמוע טיעונים בדבר 'עדי הנוסח האלכסנדרוניים'. יתרה מכך, לא זו בלבד שהתרגום היווני זכה לתואר 'אלכסנדרוני' אלא גם מצעו העברי או הארמי הוגדר באופן דומה.²³

S. Morenz, "Ägyptische Spuren in der Septuaginta", in A. Stuidber and A. Hermann (eds.), *Mullus: Festschrift Theodor Klauser* (JbAC, Ergänzungsband I; Münster, Aschendorff, 1964), 250–258 = idem, *Religion und Geschichte des alten Ägypten: Gesammelte Aufsätze*, ed. E. Blumenthal et al. (Cologne: Böhlau, 1975), 417–428

M. Görg, "Die Septuaginta im Kontext spätägyptische Kultur: Beispiele ראו עוד: lokaler Inspiration bei der Übersetzungsarbeit am Pentateuch", in H.-J. Fabry and U. Offerhaus (eds.), *Im Brennpunkt: Die Septuaginta: Studien zur Entstehung und Bedeutung der Griechischen Bibel* (BWANT 8.13; Stuttgart: Kohlhammer, 2001), 115–130.

הדוגמאות שהביא גורג מתייחסות לתרגום 'צפנת פענח' במילה ψονθομφανηχ בבר' מא 45; תרגום "רפאים" במילה ἐνταφιασταί ('חונטים') בבר' נ 2; היקרות ה-ibis בויק' יא 17 ('ינשוף'); וכן שבעה אקוויוולנטים נוספים: Y. Koenig, "Quelques 'égyptianismes' de la Septante", *Bulletin de l'Institut français d'archéologie orientale* 98 (1998), 223–232

הדוגמאות החזקות ביותר הן התעתיק Μωσῆς בעבור "משה", ῥίβις בעבור "תיבה" בספר שמות). לסיכום הטיעונים בסוגיה זו ראו: F. Siegert, *Zwischen Hebräischer Bibel und Altem Testament: Eine Einführung in die Septuaginta* (Münsteraner Judaistische Studien 9; Münster: Lit, 2001), 186–191

ראו לדוגמה: P. de Lagarde, *Anmerkungen zur griechischen Übersetzung der Proverbien* (Leipzig: Brockhaus, 1863), 2; H.B. Swete, *An Introduction to the Old Testament in Greek* (2nd ed.; Cambridge: University Press, 1914), 1–28 ("The Alexandrian Greek version"); H.St.J. Thackeray, *The Septuagint and Jewish Worship: A Study in Origins* (London: British Academy, 1921), 13 ("Alexandrian Bible")

גם תיאור המצע העברי של תה"ש לירמיה אינו מדויק: "It was still known in the second century BCE in Egypt, when it served as the Vorlage for the LXX translation" (ראו בספרי [לעיל, הערה 16], 364). חלק מההתייחסויות לאלכסנדריה ולמצרים נעשו ככל הנראה בהיסח הדעת, כמו למשל בשמו של ספר זה: H.-J. Stipp, *Das masoretische und alexandrinische Sondergut des Jeremiabuches: Textgeschichtlicher Rang, Eigenarten, Triebkräfte* (OBO 136; Freiburg: Universitätsverlag & Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1994)

מן הראוי להעלות את השאלות הבאות ביחס להנחה שתרגומי נ"ך נוצרו
באלכסנדריה:

1. האם ניתן להצביע בתרגומי נ"ך על מאפיינים מתחום הראליה, אוצר המילים או האידיאות, שניתן לומר לגביהם ללא ספק שמוצאם מאלכסנדריה? לדעתי יש מעט מאוד ראיות לכך, ולכל הפחות לא הובאו ראיות משכנעות באשר לניב היווני-מצרי ולקשרים אפשריים עם השפה הדמוטית המצרית. להלן (בעמ' 67) נשוב לנקודה זו.
2. אם, לפי האגדה, מתרגמי התורה הגיעו מירושלים, מדוע להניח כי מתרגמים שמוצאם מאלכסנדריה תרגמו את ספרי נ"ך? במילים אחרות, אם אלכסנדריה לא הצליחה להעמיד מתוכה מלומדים שהיו מסוגלים לתרגם את התורה, מדוע יש להניח שמלומדים כאלה, הכשירים למלאכת התרגום, היו בנמצא עשורים רבים לאחר מכן לצורך תרגום ספרי נ"ך?
3. האם יש לראות את התפיסה הקנונית של תה"ש, בשונה מזו של נה"מ, כתפיסה שמוצאה מאלכסנדריה, אף שאין היא משקפת שום מאפיין שלה?

לשאלות אלו אין תשובות ברורות. אני מציע שההנחה שתשמש בררת מחדל בחקר תרגומי נ"ך תהיה שהם נוצרו בארץ ישראל, ולא באלכסנדריה או בכל מקום אחר ברחבי הפזורה היהודית (לגבי האפשרות האחרונה אין ראיה פוזיטיבית התומכת בהנחה מעין זו). נמנה אפוא את הספרים שסביר להניח שתורגמו בארץ ישראל, לפי סדר סבירות יורד:

1. כתבי היד של תה"ש לאסתר מכילים בסופם קולופון,²⁴ המכריז כי מתרגם ספר זה הוא "ליסימכוס בן תלמי מאנשי ירושלים (εὐ εὐ τῶν ἱερουσαλημ)". מרבית החוקרים ראו בקולופון עדות על מקורו

²⁴ ראו: E.J. Bickerman, "The Colophon of the Greek Book of Esther", *JBL* 63 (1944), 339–362 = idem., *Studies in Jewish and Christian History, Part One* (AGJU 9; Leiden: Brill, 1976), 225–245; R. Marcus, "Dositheus, Priest and Levite", *JBL* 64 (1945), 269–271

- הארץ-ישראלי של התרגום.²⁵ בדומה לכך מגדיר הנגל את תרגום אסתר: "תעמולה חשמונאית בקרב יהודי מצרים".²⁶
2. תה"ש לספר קהלת תורגם ככל הנראה בארץ ישראל בידי עקילס או קייגה-תאודוטיון.²⁷
3. חלקים מתה"ש לספרי שמואל ומלכים המיוחסים במחקר המודרני לקייגה-תאודוטיון (שמ"ב יא 2 – מל"א ב 1; מל"א כב 1 – מל"ב כד 15)²⁸ תורגמו בארץ ישראל, כמו גם שלושת הספרים הנמנים להלן.

²⁵ B. Jacob, "Das Buch Esther bei den LXX", *ZAW* 10 (1890), 280–290. ביקרמן דחה ניסיון זה בהראותו שהמילים שיעקב הסתמך עליהן שיקפו למעשה יוונית הלניסטית רגילה: E.J. Bickerman, "Notes on the Greek Book of Esther", *PAAJR* 20 (1951), 115 = idem, *Studies in L.B. Paton, Esther* (ICC; *Jewish and Christian History*, 246–274, 258. ראו עוד: Edinburg: T. & T. Clark, 1908), 30–31.

²⁶ M. Hengel, *The 'Hellenization' of Judaea in the First Century after Christ*: ראו (London: SCM & Philadelphia: Trinity Press International, 1989), 24–25.

²⁷ D. Barthélemy, *Les devanciers d'Aquila* (VT Supp. 10; Leiden: Brill, 1963), 32–33 (וכן ראו את כותרת המשנה של מונוגרפיה זו: *Sous l'influence du rabinat palestinien*). K. Hyvärinen, "הנגל (לעיל, הערה 26), 25, מתייחס גם לשיר השירים ולאיכה (ללא ראיות). *Die Übersetzung von Aquila* (ConBOT; Lund: Gleerup, 1977), 89–99. נגד ההנחה שעקילס תרגם ספר זה, אך במקרה של תה"ש לקהלת הוא מניח את קיומו של 'עיבוד רבני'. מוצאו של עקילס הוא מאסיה הקטנה (ראו סוויט [לעיל, הערה 23], 33–31), וזה היה גם מקום מוצאו של תאודוטיון ההיסטורי (ראו סוויט, שם).

²⁸ הראשון שעמד על הקשר בין החלקים המיוחסים לקייגה-תאודוטיון בספרי שמואל ומלכים ובין ארץ ישראל היה ת'קריי (לעיל, הערה 23), 17–18, וכן במאמרו: "The Greek Translators of the Four Books of Kings", *JTS* 8 (1907), 262–278, esp. 276–277. את הטיעונים העיקריים הציג מאוחר יותר ברתלמי (לעיל, הערה 27). ראו גם מאמרי: "The Methodology of Textual Criticism in Jewish Greek Scriptures, with Special Attention to the Problems in Samuel–Kings: The State of the Question: Problems and Proposed Solutions", אשר נכלל בספרי (לעיל, הערה 16), 489–499. דוריבאל (לעיל, הערה 20), 105, טען שת'קריי וברתלמי ייחסו חלקי תרגום אלה לאלכסנדריה, אולם למעשה ת'קריי ייחס את התרגום המקורי לאלכסנדריה, ואת החלקים שעברו עיבוד (שלימים כונה

4. תה"ש לשיר השירים.²⁹
5. תה"ש לאיכה.³⁰
6. תה"ש לרות.³¹
7. יש חוקרים הסבורים כי מוצאו של תה"ש לתהילים בארץ ישראל.³² ונץ הצביע על אקוויוולנטים ייחודיים לקייגה-תאודוטיון בתרגום העתיק לתהילים, ובתוכם תרגום גם ואף באמצעות $\kappa\alpha\iota\ \gamma\acute{\alpha}\rho$ ³³ וטען שתרגום זה, בדומה לעיבוד של קייגה-תאודוטיון, נוצר בארץ ישראל.³⁴ פן-דרקוי אימץ מסקנה זו ואף הוסיף וטען שהכותרות למזמורים כד (כג), מח (מז), צד (צג), צג (צב), רצב (צא), משקפות מחזור קריאה ארץ-ישראלי לימי השבוע הקיים גם במשנת תמיד ז, ד (המזכירה ימים נוספים של השבוע).³⁵ שאפר מציע שספר תהילים תורגם בארץ ישראל במחצית השנייה של המאה הב' לפנה"ס.³⁶ אך למרות האמור לעיל אני סבור
- 'קייגה-תאודוטיון') ל"אסכולה אסיאתית-ארץ-ישראלית". ברתלמי מזכיר את ארץ ישראל בלבד.
29. M. Harl, "La version LXX du Cantique des Cantiques et le groupe Kaige-Théodotion: Quelques remarques lexicales," *Textus* 18 (1995), 101–120; ארל מייחסת תרגום זה לתאודוטיון: "La version LXX du Cantique des Cantiques et le groupe Kaige-Théodotion: Quelques remarques lexicales," *Textus* 18 (1995), 101–120.
30. R. Schäfer in *Biblia Hebraica Quinta*, ed. A.; 34–33, (לעיל, הערה 27); ראו ברתלמי (לעיל, הערה 27); R. Schäfer in *Biblia Hebraica Quinta*, ed. A.; 34–33, (לעיל, הערה 27); Schenker et al., 18: *General Introduction and Megilloth*, ed. P.B. Dirksen et al. (Stuttgart: Deutsche Bibelgesellschaft, 2004), 19*.
31. ראו ברתלמי (לעיל, הערה 27), 34–33.
32. H.J. Venetz, *Die Quinta des Psalteriums: Ein Beitrag zur Septuaginta- und Hexaplaforchung* (Hildesheim: Gerstenberg, 1974), 80–84; A. van der Kooij, "On the Place of Origin of the Old Greek of Psalms", *VT* 33 (1983), 67–74; ראו לדוגמה תה' טז (טו) 6; יט (יח) 12; כה (כד) 3.
33. ונץ (לעיל, הערה 32), 84–80, מדגיש באופן ניכר את רקעו הארץ-ישראלי של שם-העצם $\beta\acute{\alpha}\rho\iota\varsigma$. הנחה זו אימץ גם ברתלמי (לעיל, הערה 27), 43–41.
34. A. Pietersma, "David in the Greek Psalms", *VT* 30 (1980), 213–226, esp. 214; ואלו פן-דרקוי (לעיל, הערה 32) סבור שהן מקוריות.
35. J. Schaper, "Der Septuaginta-Psalter als Dokument jüdischer Eschatologie", in M. Hengel and M. Schwemer (eds.), *Die Septuaginta zwischen Judentum und Christentum* (WUNT 72; Tübingen: Mohr Siebeck, 1994), 38–61.

- שאינן די ראיות המבססות את מוצאו הארץ־ישראלי של התרגום לתהילים.³⁷
8. וכולדר מרחיב את ההשערה בדבר מוצא תה"ש לאסתר (כאמור לעיל, מס' 1) גם לעזרא החיצוני ודניאל, וטוען שלשלושת הספרים האלה אחראי מתרגם אחד, או שלכל הפחות הם נובעים מאותו חוג ספרותי.³⁸ הנחה זו אפשרית אך לא הוכחה בצורה מספקת.³⁹
9. ייתכן שהתרגום המילולי (באופן קיצוני) למקבים א נעשה בארץ ישראל.⁴⁰
10. לדעת מוסיס והנגל,⁴¹ התרגומים ליהודית ולטוביה נוצרו בארץ ישראל. יש להזכיר גם טיעונים השוללים את ההנחה שמוצאם של תרגומי נ"ך הוא במצרים: התרגום לא היה יכול להיווצר בקרב מצרים מקומיים שלא ידעו עברית.⁴² נוסף על כך, המעבר מתרגום התורה לתרגום ספרי נ"ך לא היה
- ³⁷ ראו: O. Munnich, "La LXX des Psaumes et le groupe kaige", VT 33 (1983), 75–89.
- לסיכום טיעוני הנגד בסוגיה זו ראו דוריבאל (לעיל, הערה 20), 104. דוריבאל עצמו לא הכריע בסוגיה.
- ³⁸ ראו: B.Z. Wacholder, *Eupolemus: A Study of Judaeo-Greek Literature* (Cincinnati: Hebrew Union College—Jewish Institute of Religion, 1974), 279. כך גם הנגל (לעיל, הערה 26), 25 (ללא ראיות).
- ³⁹ דוריבאל (לעיל, הערה 20), 106, לא הכריע בסוגיה.
- ⁴⁰ כך ביקרמן (לעיל, הערה 24), 357; G. Mussies, "Greek in Palestine and the Diaspora", in S. Safrai and M. Stern (eds.), *The Jewish People in the First Century* (CRINT 2.2; Assen and Amsterdam: Van Gorcum, 1976), 1040–1064 (1054). הנגל (לעיל, הערה 26), 25 (שניהם ללא ראיות). אף בסוגיה זו בחר דוריבאל (לעיל, הערה 20), 105, שלא להכריע.
- ⁴¹ מוסיס (לעיל, הערה 40), 1054; הנגל (לעיל, הערה 26), 25 (שניהם ללא ראיות). עם זאת, חוקרים אחרים ייחסו את התרגום לספרים אלה לאלכסנדריה. ראו עוד להלן.
- ⁴² רובן הגדול של הכתובות בבתי כנסת ועל גבי מצבות, כמו גם כמעט כל השמות הפרטיים הידועים ממצרים, היו יווניים. ראו: W. Horbury and D. Noy, *Jewish Inscriptions of Graeco-Roman Egypt* (Cambridge: Cambridge University Press, 1992). כן ראו מפתח השמות באוסף שבעריכת צ'ריקובר ופוקס: V.A. Tcherikover and A. Fuks, *Corpus Papyrorum Judaicarum*, III (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1964), 167–196. ראו עוד הנגל (לעיל, הערה 2), 80.

בהכרח צעד טבעי מתבקש באלכסנדריה, שכן לספרי נ"ך לא היה אותו מעמד מחייב שהיה לתורה.⁴³ כך למשל בשנת 59 לפנה"ס פילון מצטט בעיקר מן התורה, ומעט מאוד מספרי נ"ך,⁴⁴ ככל הנראה מכיוון שהעיר בעיקר על התורה.

באופן כללי, לדעת וכולדר, ההשתתפות הארץ־ישראלית ביצירת תה"ש הייתה משמעותית דיה כדי שאפשר יהיה לטעון: It becomes clear then that the putative attribution of the Greek Bible exclusively to Alexandrian translators is misleading, if not false.⁴⁵ נראה שיש פחות ראיות⁴⁶ התומכות בהנחה שתרגום ספרי נ"ך נעשה במצרים, ולהלן תובאנה ראיות אלו בסדר סבירות יורד:⁴⁷

1. נכדו של בן סירא מוסר כי בבואו מירושלים למצרים תרגם שם את ספרו של סבו לטובת אלה "החיים בנכר" (הקדמה, 28, 34).⁴⁸
2. במחקרים מקיפים שעסקו באוצר המילים של תה"ש לישיעה, ושהסתמכו גם על ראיות מפפירוסים שנמצאו במצרים, טענו ציגלר,

⁴³ כך ברתלמי: "Pourquoi la Torah a-t-elle été traduite en grec?"; ראו: D. Barthélemy, *Études d'histoire du texte de l'Ancien Testament* (OBO 21; Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1978), 322–340

⁴⁴ מתוך כ־2,050 התייחסויות למראי מקום מקראיים אצל פילון, כ־2,000 מתייחסים לתורה ואילו 50 בלבד לכל יתר הספרים. זהו יחס של 1:40. ראו: W.L. Knox, "A Note on Philo's Use of the Old Testament", *JTS* 41 (1940), 30–34; F.H. Colson, "Philo's Quotations from the Old Testament", *JTS* 41 (1940), 237–251

⁴⁵ וכולדר (לעיל, הערה 38), 276.

⁴⁶ רשימת הספרים שמוצאם ככל הנראה מאלכסנדריה, אשר הביא דוריבאל (לעיל, הערה 20), 107–105, מוגזמת מעט. לדוגמה: לי (לעיל, הערה 21), 148, אינו אומר שמוצאו של התרגום לשופטים באלכסנדריה, ודוריבאל אינו מציג טיעונים של ממש התומכים בטענה שרק התרגומים לירמיה, ברוך, אגרת ירמיהו ויחזקאל הוא באלכסנדריה.

⁴⁷ אין כל תימוכין להשערה שתה"ש נוצר בליאונטופוליס. ראו וסרשטיין ווסרשטיין (לעיל, הערה 2), 12; דוריבאל (לעיל, הערה 20), 102–103.

⁴⁸ המתרגם היווני של בן סירא נ 27 מכנה את סבו "ישוע בן סירא, אלעזר מירושלים", ואולם אזכור זה של מקום מוצאו של המחבר, המתייחס למקור העברי, נמצא רק בתה"ש ולא בטקסטים העבריים שנמצאו בגניזת קהיר.

- זליגמן וטרוקסל כי רקעו של תה"ש לישעיה הוא במצרים (ראו במיוחד את דיונו של ציגלר בתכשיטים המוזכרים בישעיה ג.)⁴⁹
3. מקגלינצ'י הצביע על מילים ורעיונות המעידים לשיטתו על הסתמכות של תה"ש למשלי על ספרות החכמה המצרית, דבר המעיד על רקעו המצרי של התרגום כולו.⁵⁰
4. בהתבסס על מספר אקוויוולנטים טענו ת'קריי,⁵¹ גרלמן,⁵² ואלן⁵³ שתה"ש לדברי הימים משקף תכונות אלכסנדרוניות.⁵⁴
5. תרגום תריעשר, כפי שהציע ת'קריי.⁵⁵
6. מקבים ג.⁵⁶

J. Ziegler, *Untersuchungen zur Septuaginta des Buches Isaias* (ATA XII.3; Münster i. 49
 W.: Verlag der Aschendorffschen Verlagsbuchhandlung, 1934), 175–212
 R.L. Troxel, *LXX-Isaiah as*; 91–70, (הערה 18), (לעיל, הערה 18), 212–203; זליגמן (לעיל, הערה 18),
Translation and Interpretation: The Strategies of the Translator of the Septuagint of
Isaiah (JSJ Supp. 124; Leiden: Brill, 2007), 1–72
 הכריע בסוגיה.

J.M. McGlinchey, *The Teaching of Amen-em-Ope and the Book of Proverbs* 50
 (Washington, D.C.: Catholic University of America Press, 1939), 17–19, 28
 G. Gerleman, *Studies in the Septuagint*, III: *Proverbs*; גרלמן: הביקורת על ספר זה שכתב
 (LUÅ NF I.52.3; Lund: Gleerup, 1956), 8

H.St.J. Thackeray, "The Greek Translators of the Four Books of Kings", *JTS* 8: 51
 (1906–1907), 262–278

G. Gerleman, *Studies in the Septuagint*, II: *Chronicles* (LUÅ NF I.43.3; Lund: 52
 Gleerup, 1946), 14–21

רוב הדוגמאות שהביא גרלמן, ושאת חלקן העלה לראשונה ת'קריי, חוזקו במחקרו של אלן: 53
 L.C. Allen, *The Greek Chronicles* (2 vols.; VT Supp. 25, 27; Leiden: Brill, 1974), 1:21–
 23. הדוגמאות המרשימות ביותר הן *φίλος διάδοχος* (תארי חצר תלמיים), *ἱερόν*
 (=מקדש), *παστοφόριον* (=לשכה), ו-*ὑπομνηματογράφος* (=מזכיר), כמו גם שמותיהם של
 שני עמים אפריקאיים.

מאיך גיסא, הנגל (לעיל, הערה 26), 25, סבור (ללא ראיות) שמוצא תרגום זה בארץ ישראל. 54
 ת'קריי (לעיל, הערה 23), 13, 28. 55

7. מקבים ב, שנכתב במקור ביוונית.⁵⁷

8. חכמת שלמה, כהצעת לרשה.⁵⁸

9. דניאל, כהצעת אייספלדט.⁵⁹

10. טוביה, כהצעת פסטוז'יה.⁶⁰

אם נבוא לסכם חלק זה נראה כי הטיעונים בדבר מוצא ארץ-ישראלי של תרגומי נ"ך משכנעים יותר מהטיעונים בדבר מוצא מצרי.⁶¹ עם זאת, לדעת הנגל: 'Jewish-Hellenistic literature of the Diaspora' and the 'genuine Jewish literature' of Palestine.⁶²

⁵⁶ ראו: E. Schürer, *The History of the Jewish People in the Age of Jesus Christ (175 B.C.– A.D. 135)*, ed. G. Vermes, F. Millar, and M. Goodman (Edinburgh: T. & T. Clark, 1986), 3.1:537–542; דוריבאל (לעיל, הערה 20), 105.

⁵⁷ לסקירה מקיפה ראו שירר (שם), 531–537.

⁵⁸ ראו: G. Larcher, *Le Livre de la Sagesse ou la sagesse de Salomon* (Paris: Gabalda, 1983); ⁵⁹ That of Daniel is almost a paraphrase rather than a translation, and in fact in general G is in many respects more a witness to the exegesis of the Hebrew text reflecting Egyptian conditions and very Greek in G. Bertram, "Die spirit, than a testimony to the text itself religiöse Umdeutung altorientalischer Lebensweisheit in der griechischen Übersetzung des ATs", *ZAW* 54 (1936), 153–167.

למעבר ממינוח ורעיונות מזרחיים למינוח ורעיונות הלניסטיים ולא לרקע המצרי של התרגום. ראו עוד: R. Marcus, "Jewish and Greek Elements in the Septuagint", in *Louis Ginzberg Jubilee Volume* (New York: American Academy for Jewish Research, 1945), 1:227–245.

⁶⁰ ראו: A.-J. Festugière, *Les romans juifs: Tobit, Judith, Esther, Jonas* (Apt: Morel, 1976); דוריבאל (לעיל, הערה 20) לא הכריע בסוגיה זו.

⁶¹ כך וכולדר (לעיל, הערה 38), 279–274 ("Judaean Part in the Making of the Septuagint"); ועוד לפניו: M. Hengel, *Judaism and Hellenism: Studies in Their Encounter in Palestine during the Early Hellenistic Period* (Philadelphia: Fortress, 1974), 100–102; idem, *Judentum und Hellenismus* (WUNT 10; Tübingen: Mohr Siebeck, 1969), 186–190.

⁶² הנגל (לעיל, הערה 26), 26.

אם חושבים במונחים מודרניים, יש לתהות אם בכלל היה שיתוף פעולה כלשהו בין שני המרכזים. לא נראה שבאותם ימים היה שיתוף פעולה דרלאומי מעין זה, במיזם משותף.⁶³ נותרנו אם כן עם האפשרויות לפיהן מוצא התרגום היה ארץ-ישראלי בעיקרו או מצרי בעיקרו. האנשים המעורבים היו יהודים מלומדים מארץ ישראל או מלומדים שהיגרו מארץ ישראל למצרים במיוחד למטרה זו. יש לומר ששתי האפשרויות אינן מבטלות זו את זו, שכן תרגום ספרי נ"ך היה יכול להיעשות במקומות שונים, כפי שייאמר בהמשך.

יש בידינו ראיה אחת לפחות לפיה נכדו של בן סירא עבר מארץ ישראל למצרים על מנת לתרגם את ספרו של סבו. וכולדר מרחיב הנחה זו ומחיל אותה גם על אסתר, ובאשר לשני ספרים אלה הוא מציע: It is likely that Lysimachus of Jerusalem, to whom the Greek Esther is attributed, and Ben Sira's grandson, who translated Ecclesiasticus, were typical; and that the work was usually done by men who had resided both in Jerusalem and in Egypt.⁶⁴ לרשה מרחיב השקפה זו אף יותר ומחיל אותה גם על ספרות החכמה, שתורגמה לדעתו בידי יהודי ממוצא ארץ-ישראלי שחי באלכסנדריה.⁶⁵ גם השקפה זו אינה סבירה. אין כל עדות למעבר של מתרגמים מארץ ישראל למצרים (כפי שקורה לעתים בימינו אנו), וזאת אף על פי שאין כל ספק שהיו קשרים תרבותיים הדוקים בין יהודי ארץ ישראל ליהודי מצרים. לאחר שספרי המקרא תורגמו, רובם בארץ ישראל ומיעוטם במצרים, ניתן להצביע על שתי קבוצות של ספרים שבדרך כלשהי אוחדו, או נתפסו כקבוצה אחת. ייתכן שתהליך זה התרחש במצרים, שם מספרם של דוברי היוונית היה גדול יותר מאשר בארץ ישראל, ואולם לא ניתן לשלול את האפשרות שתהליך זה התרחש אף הוא בארץ ישראל.

⁶³ מצד אחר, וכולדר (לעיל, ה"ש 38), 276, מאמין בשיתוף פעולה בין שני המרכזים: A reasonable solution may be that the Septuagint represented a work of collaboration between the two main centers of third century Judaism. ואולם גישה זו אינה נתמכת בראיות כלשהן.

⁶⁴ וכולדר (לעיל, הערה 38), 279–278.

⁶⁵ כך גם דוריבאל (לעיל, הערה 20), 108.

אין די עדויות על מקורם של תרגומי נ"ך, ועל מנת להעריך את הממצא הקיים ולהכריע אם מדובר במקור ארץ־ישראלי או מצרי יש להשוות בין הניב היווני של ארץ ישראל לניב היווני של מצרים. עם זאת, גישה זו עשויה להתברר כבלתי יעילה שכן ההבדלים בין הניבים אינם גדולים. מכיוון שיש בידנו יותר ממצאים הקשורים לניב היווני של מצרים, אנו עלולים לפתח נטייה של ייחוס מילים בתה"ש למוצא מצרי, ונטייה זו עלולה להוביל לרושם מוטעה.⁶⁶ מעט מאוד חומר לשוני המתייחס לספרי נ"ך בלבד מצוי כיום בידנו. מן המקורות הקיימים יש להצביע על מחקריו של ציגלר על ספר ישעיה, ומחקריהם של יעקב וביקמן על אסתר.⁶⁷ מרבית המחקרים הלקסיקוגרפיים מתייחסים לספרי תה"ש כמכלול אחד, כדוגמת מחקריה המאלפים של דלאקוה.⁶⁸ מחקרים אלה אינם מסייעים לנו להבין טוב יותר את אופיים הייחודי של תרגומי נ"ך, ואף המחקרים המתמקדים ברקע המצרי של תרגומי התורה אינם מקדמים את הבנתנו בנושא.⁶⁹

בחינת המוצא של כל אחד ואחד מספרי תה"ש מקבילה לבחינת אופיו של התרגום כמכלול, ובמיוחד ביחס לשאלה אם הוא משקף את הקנון של יהודי

⁶⁶ כך לי (שיחה אישית, ינואר 2008). לשם דוגמה הציג לי את פעלי הציווי בתרגום התורה ליוונית לאור הרקע של פעלי הציווי במצרים התלמיית, אולם הוא היה עשוי להגיע גם למסקנה הפוכה לפיה רקע הפעלים האלה הוא בארץ ישראל דווקא, לו היו בידו מקורות טובים יותר מאזור זה. ראו: J. Lee, "A Lexical Study Thirty Years on, With Observations on 'Order' Words in the LXX Pentateuch", in S.M. Paul et al. (eds.), *Emanuel: Studies in Hebrew Bible, Septuagint, and Dead Sea Scrolls in Honor of Emanuel Tov* (VT Supp. 94; Leiden: Brill, 2003), 512–524.

⁶⁷ ראו לעיל, הערה 24.

⁶⁸ ראו לעיל, הערה 21.

⁶⁹ כך, כאשר מדובר בתחומים טכניים (השקיה, מנהל, ביגוד), המינוח של תרגום התורה ליוונית הוא ככל הנראה בעל מאפיינים מצריים. למשל: הצירוף שקל כסף תורגם בבר' כג 15 *δίδραχμον ἀργυρίου*, המטבע המקומי במצרים ההלניסטית. נוסף על כך, מילים הכוללות את הרכיב *-ἀρχι-*, במיוחד בעלי מקצועות כגון *τοπάρχης* – פקיד (בר' מא 34), *-ἀρχιδεσμοφύλαξ* – שר בית הסוהר (בר' לט 21–23) וכו', מוכרות לנו ממצרים. ראו רוזל (לעיל, הערה 13), 243. המילה *ἐργοδοιῶνται* כאקוויוולנט של נגשים (שמ' ג 7; ה 6–13) מוכרת גם מפפירוסים שנמצאו במצרים.

אלכסנדריה. הדעה המקובלת, שלפיה תה"ש משקף קנון מעין זה, מעלה קשיים רבים, שכן אין זה סביר שקהילה בתפוצות, שנאלצה להסתמך על מתרגמים ארץ-ישראליים, הייתה מתוחכמת דיה כדי להחזיק במאה ה' לפנה"ס במסורת מגובשת שעל פיה היה ניתן להרכיב קנון עצמאי. מעבר לכך, התרגומים היווניים קשורים יותר לארץ ישראל מאשר למצרים. הטיעון העיקרי העשוי לתמוך בסברה שתה"ש משקף קנון שונה מתבסס על העובדה שבאלכסנדריה הייתה קהילה יהודית דוברת יוונית גדולה יותר מזו שהייתה בארץ ישראל. עם זאת, הסברה בדבר קנון שמוצאו באלכסנדריה נדחתה במחקר מרשים של סונדברג,⁷⁰ ששכנע חוקרים רבים.⁷¹

ג. טיבו של מפעל התרגום

נראה כי ההשפעה הניכרת ביותר של איגרת אריסטיאס על המחקר נוגעת להבנת טיבם של תרגומי נ"ך. לדעת חוקרים רבים, ספרי נ"ך תורגמו במסגרת מיזמים רשמיים, בדומה לתרגום התורה. ת'קריי שיקף הבנה זו בתארו את תרגומי נ"ך כתרגומים "רשמיים למחצה" שערכה "קבוצה הדומה לקבוצה החלוצית שהייתה אחראית לתרגום התורה".⁷² לשיטתו, קבוצה נפרדת נוספת הייתה אחראית לתרגומם של ארבעת ספרי מלכויות.⁷³ ברם לדעתי אין כל ראיה שספרים אלה תורגמו בידי קבוצות מתרגמים, ואני מעדיף לחשוב במונחים של יחידות תרגום אינדיווידואליות. למשל, במחקריי הצבעתי על אוצר המילים

⁷⁰ ראו: A. Sundberg, *The Old Testament of the Early Church* (HTS 20; Cambridge: Harvard University Press, 1964) "The Septuagint: The Septuagint: The Septuagint, שיעודכן לאחר מכן במאמרו: "The Septuagint: The Septuagint: The Septuagint", in L. McDonald and J. A. Sanders (eds.), *The Canon Bible of Hellenistic Judaism*", in L. McDonald and J. A. Sanders (eds.), *The Canon Debate* (Peabody, Mass.: Hendrickson, 2002), 68–90. את הטיעון המרכזי במחקרו של סונדברג כבר העלה כץ: P. Katz, "The Old Testament Canon in Palestine and Alexandria", *ZNW* 47 (1956), 191–217.

⁷¹ ראו לדוגמה דוריבאל (לעיל, הערה 20), R. Beckwith, *The Old Testament Canon of the New Testament Church and its Background in Early Judaism* (Grand Rapids, Mich.: Eerdmans, 1986), 382–386; הנגל (לעיל, הערה 26), 20.

⁷² ת'קריי (לעיל, הערה 23), 13, 28–29.

⁷³ תרגום זה נוצר במצרים (שם, 17).

המשותף של תרגומי ירמיה, יחזקאל ותרע"ע, דבר העשוי להצביע על כך שתרגומים אלה היו פרי יצירתו של מתרגם אחד. הספרים המיוחסים לעיבוד של קייגה-אודוטיון (ראו לעיל, סעיף ב) הם הקרובים ביותר להגדרה של קבוצת מתרגמים, ואולם גם שם ניתן להבחין במתרגמים נפרדים. אינני חושב במונחים של מיזמי תרגום – לא ביחס לתרגום התורה ולא ביחס לתרגומי נ"ך. חוקרים מושפעים בצורה בלתי מודעת ממקבילות מודרניות הכוללות מאפיינים כגון התחלה וסיום רשמיים של פרויקט, שיתוף פעולה, ובקרת איכות במהלך העבודה ולאחר סיומה. אבל אף לא אחד מתיאורים אלה רלוונטי לעבודת המתרגמים העתיקים. לו נוצר תרגום התורה במסגרת מיזם רשמי, היה ניתן לצפות למידה מסוימת של שיתוף פעולה בין המתרגמים. אלא שישנן ראיות למכביר המלמדות כי לתרגום התורה אחראים חמישה מתרגמים עצמאיים,⁷⁵ שלא עיבדו את עבודתם פעם נוספת לאחר סיומה.⁷⁶ הדבר בולט אף יותר בתרגומי נ"ך הנראים תרגומים חדפעמיים, שלא תוקנו בידי המתרגם

⁷⁴ ראו: E. Tov, *The Septuagint Translation of Jeremiah and Baruch: A Discussion of an Early Revision of Jeremiah 29–52 and Baruch 1:1–3:8* (HSM 8; Missoula: MT, 1976), 135–55. נראה שניתן להצביע על שתי קבוצות ספרים נוספות: האחת כוללת את מקבים א, עזרא החיצוני ודניאל, והשנייה כוללת את איוב ומשלי. ראו דוריבאל (לעיל, הערה 20), 108.

⁷⁵ ראו: H. Kim, *Multiple Authorship of the Septuagint Pentateuch* (Ph.D. dissertation, Hebrew University of Jerusalem, 2007)

⁷⁶ הנחה זו נתמכת במקרים כגון תרגום המילה $\eta\sigma\tau\alpha$, מילה נדירה יחסית בעברית המקראית המאוחרת, אשר מתרגם בראשית לא הבינה אל נכון. בבר' מז 31 זיהה אותה ב $\eta\sigma\tau\alpha$ ($\rho\acute{\alpha}\beta\delta\omicron\varsigma$, בדומה לתרגום בר' לח 18, 25), וכך יצר הקשר יוצא דופן שלפיו ישראל השתחוה על ראש $\eta\sigma\tau\alpha$. במפתיע, שני פסוקים לאחר מכן (מח 2), כמו גם בבר' מט 33, הבין המתרגם נכונה את המילה $\eta\sigma\tau\alpha$ ותרגם אותה באמצעות $\alpha\lambda\acute{\iota}\nu\eta$, אך לא שב ותיקן את התרגום השגוי של מילה זו בבר' מז 31. דוגמה זו נותחה לראשונה במאמרו של בר: J. Barr, "Vocalization and the Analysis of Hebrew among the Ancient Translators", in *Hebräische Wortforschung: Festschrift zum 80. Geburtstag von Walter Baumgartner* (VT Supp. 16; Leiden: Brill, 1967), 1–11, esp. 3. בצורה דומה, תעתיקים של מילים עבריות שלא הובנו כגון כברת – $\chi\alpha\beta\rho\alpha\theta\alpha$ (בר' לה 16; מח 7) ומכבר – $\tau\acute{o}\ \mu\alpha\chi\mu\alpha$ (מל"ב ח 15) לא הוחלפו בשלבים מאוחרים יותר באקוויולנטים יווניים. ראו מאמרי: "Loan-words, Homophony and Transliterations in the Septuagint", 165–182.

המקורי ואף לא בידי אחרים. הבנה זו מספקת את ההסבר הטוב ביותר לטעויות שכיחות בהבנת הדקדוק, המילים וההקשר, שלא תוקנו לאחר מכן.⁷⁷ לכל מתרגם הייתה שיטת תרגום עצמאית והוא השתמש באוצר מילים ייחודי.⁷⁸ לא ניתן להצביע על שיתוף פעולה בין מתרגמים, אף על פי שמגבשים מסוימים חולקים אקוויוולנטים זהים, כגון פלשתי – ἀλλόφυλος – מספר שופטים ואילך, לעומת Φυλιστιειμ בתרגום התורה. בכל מקרה, הנחת שיתוף פעולה בין מתרגמים תהיה קשה, אם נביא בחשבון שתרגומי נ"ך נוצרו בתקופות שונות ובמקומות שונים. רק לגבי תרגום התורה אנו רשאים להניח השפעה של אוצר המילים שלה על ספרים שתורגמו אחריה.⁷⁹

ד. הרב־גונית של כתבי הקודש ביוונית

טיבה ההטרוגני של אסופת כתבי הקודש ביוונית בולט לעין. ככל הנראה, מצב זה נוצר בגלל היעדר תכנון בכל אחד משלבי פעולת התרגום. היעדר התכנון ניכר בבחירת המגילות העבריות שנועדו לתרגום ובהרכבת אבהטיפוס של האוסף כולו, והוא בולט במיוחד בתרגומי נ"ך. לדעתי, מנקודת השקפה טקסטואלית, בחירת הטקסטים היווניים שנכללו באוסף זה הייתה אקראית,⁸⁰ ומבחינה זו דומה אוסף כתבי הקודש ביוונית לזה העברי. תוכנם של אוספים אלה לא 'תוכנן' במובנה העכשווי של המילה.⁸¹ כתבי הקודש ביוונית כוללים

⁷⁷ ראו מאמרי: "Did the Septuagint Translators Always Understand Their Hebrew Text?" בספרי (לעיל, הערה 16), 218–203.

⁷⁸ עצמאות כזו משתקפת למשל בהופעת המילה *λοιμός* (במשמעות של 'בליעל' וכיוצא בה) רק החל משמ"א א 16. כמו כן המילה *πατριάρχης* מופיעה לראשונה בספר דברי הימים, אף על פי שמקבילתה העברית "ראש האבות" מופיעה בספרים שקדמו לו.

⁷⁹ ראו מאמרי הנזכר לעיל (הערה 16).

⁸⁰ ראו מאמרי: "The Coincidental Textual Nature of the Collections of Ancient Scriptures", in A. Lemaire (ed.), *Congress Volume: Ljubliana 2007 (VT Supp. 133; Leiden: Brill, 2010)*, 153–169.

⁸¹ גם המסירה הטקסטואלית נגועה באקראיות, ובדומה לה גם חשיפת ממצאים ארכאולוגיים. ראו: A. Millard, "Only Fragments from the Past: The Role of Accident in Our Knowledge of the Ancient Near East", in P. Bienkowski et al. (eds.), *Writing and*

ספרים מוקדמים לצד מאוחרים, 'מקוריים' לצד מעובדים, ומילוליים לצד כאלה שתורגמו בסגנון חופשי למדי. הסיבה העיקרית לרב-גוניות זו נובעת לדעתי מן העובדה שאוספים אלה נוצרו בתהליך של איסוף מספר רב של מגילות יווניות, קטנות וגדולות, שמוצאן ורקען היה שונה.

משום כך מכילים ספרי תה"ש תערובת של יחידות תרגומיות שונות. המקרה המובהק ביותר הוא של ספרי שמואל ומלכים, אשר מתוכם רק שמ"ב יא 2 – מל"א ב 11 ומל"א כב – מל"ב כה מכילים את העיבוד המכונה קייגה-תאודוטיון. עיבודים דומים קיימים בתה"ש לרות, איכה וקהלת.⁸² מחקרים קודמים לא היו מסוגלים להסביר מדוע מלכויות $\beta\gamma$ מתחיל באמצע ספר (בשמ"ב יא 2 לפי ת'קריי⁸³ וברתלמי⁸⁴) ומסתיים במל"א ב 11, ומדוע חלק $\delta\gamma$, הפותח במל"א כב, מכיל עיבוד. ההסבר שנתתי לתופעה זו היה שמדובר בגורם מכני.⁸⁵ התרגום היווני של כתבי הקודש היהודיים הצריך מגילות רבות, וספרים גדולים כדוגמת שמואל ומלכים ודאי מילאו מגילות אחדות.⁸⁶ הקובץ המכונן של ספרי מלכויות ביוונית הורכב ממגילות יווניות ששיקפו סגנונות תרגום שונים,⁸⁷ ככל הנראה מפני שהמקבץ של אוסף זה לא השיג מגילות המשקפות אותו סגנון תרגומי, או שכלל לא היה מודע לאופי השונה של המגילות שהיו תחת ידיו. התהליך של איסוף המגילות ואיחודן בקובץ מכונן אחד התרחש ככל הנראה במאה הא' לפנה"ס, או במאה הא' לסה"נ.⁸⁸ בדומה לכך גם בעולם הקלסי נחלקו חיבורים

Ancient Near Eastern Society: Papers in Honour of Alan R. Millard (New York & London: T. & T. Clark, 2005), 301–319

⁸² ראו הערה 27.

⁸³ ת'קריי (לעיל, הערה 51), 263.

⁸⁴ ברתלמי (לעיל, הערה 27), 141.

⁸⁵ טוב (לעיל, הערה 74).

⁸⁶ השערה זו לא קיבלה תמיכה מהמצא שהתגלה בקומראן בכל הקשור למגילות עבריות, מלבד מגילות של התורה. ראו: E. Tov, *Scribal Practices and Approaches Reflected in the Texts Found in the Judean Desert* (STDJ 54; Leiden: Brill, 2004), 181

⁸⁷ שמואל ב (מלכויות β) התפרש על פני שתי מגילות שונות: שמ"ב א 1 – י 1; שמ"ב י 2 – מל"א ב 11.

⁸⁸ ראו טוב (לעיל, הערה 74), 168–161.

גדולים לתתיחידות (מגילות) עצמאיות, חלוקה שלעתיים קרובות נעשתה תוך התעלמות מתוכנן של מגילות אלו.⁸⁹

כמו כן ההבדלים באופי התרגום בין שני חלקי תה"ש לירמיה (ירמיה א-כח; ירמיה כט – ברוך ג 8 לפי מניין הפרקים בתה"ש) הינם תוצאה של צירוף שתי מגילות בעלות אופי שונה.⁹⁰ המגילה הראשונה הכילה את תה"ש המקורי, ואילו השנייה את העיבוד. נקודת החלוקה בין שתי המגילות היא בדיוק באמצעו של הנוסח היווני. הבדלים מסוג זה נמצאו גם בשלושת החלקים של יחזקאל (פרקים א-כז; כח-לט; מ-מח).⁹¹

תה"ש הפך למקודש ביהדות, ולאחר מכן בנצרות, ואולם עלינו לזכור שכתבי הקודש היהודיים ביוונית הם אוסף מגוון ואקראי. מנקודת השקפה טקסטואלית ניתן אפילו לומר שהעובדה שקבוצת תרגומים ספציפית זו ולא אחרת הפכה לכתבי הקודש הנוצריים אף היא פרי המקרה. לדוגמה, לו הפיק המתרגם היווני

⁸⁹ Th. Birt, *Das antike Buchwesen in seinem Verhältniss zur Litteratur* (Berlin, 1882; ראו: repr. Aalen: Scientia, 1971), 131-140; F.W. Hall, *A Companion to Classical Studies* (Oxford: Clarendon, 1913), 7-8; F.G. Kenyon, "Book Divisions in Greek and Latin Literature", in H.M. Lydenberg and A. Keogh (eds.), *William Warner Bishop: A Tribute* (New Haven, Conn.: Yale University Press, 1941), 63-76, esp. 73-74; idem, *Books and Readers in Ancient Greece and Rome* (Oxford: Clarendon, 1951), 64-70; J. van Sickle, "The Book-Roll and Some Conventions of the Poetic Books", *Arethusa* 13 (1980), 5-42; H.Y. Gamble, *Books and Readers in the Early Church: A History of Early Christian Texts* (New Haven, Conn.: Yale University Press, 1995), 42-66

⁹⁰ S. Soderlund, *The Greek Text of Jeremiah: A Revised Hypothesis* (JSOT Supp. 47; Sheffield, 1985), 153-192, ועל כך ראו: J.G. Janzen, "A Critique of Sven Soderlund's *The Greek Text of Jeremiah: A Revised Hypothesis*", *BIOCS* 22 (1989), 16-47; T.S.L. Michael, "Bisectioning of Greek Jeremiah: A Problem to Be Revisited?", *BIOCS* 39 (2006), 93-104

⁹¹ H.St.J. Thackeray, "The Greek Translators of Ezekiel", *JTS* 4 (1902-1903), ראו: P.D.M. Turner, *The Septuagint Version of Chapters i-xxxix of the Book of Ezekiel* (Ph.D. diss., Oxford University, 1970), 398-411 טוב (לעיל, הערה 74), 151-135. מנגד ראו: אשר דבקה באחידות התרגום.

גרסה שונה של דניאל ואסתר ללא אותם חלקים המכונים 'תוספות', הקנון הנוצרי היה נראה אחרת.

ה. התפתחות הדרגתית של אוסף התרגומים?

חוקרים נוטים להניח שאוסף ספרי תה"ש התפתח בצורה הדרגתית,⁹² אך מעט מאוד ידוע על אודות תהליך משוער זה. אי אילו שאלות מתעוררות ביחס לתהליך הזה: האם ניתן להצביע על גורם מסדר כלשהו שפעל במהלך הדורות או בנקודת זמן כלשהי? האם תרגום ספרי הקנון הוטל על המתרגמים בידי גוף חיצוני, או שמא המתרגמים ניגשו למלאכת התרגום ביזמה עצמאית? ייתכן שחלק מהספרים תורגמו באלכסנדריה וחלק בארץ ישראל, אך אין בידנו כל הוכחה לשיתוף פעולה בין שני המרכזים. נראה כמעט הכרחי להניח את קיומו של מרכז עיקרי אחד שבו רוכז מפעל התרגום, שאם לא כן כיצד ניתן היה להימנע מיצירת שני תרגומים לאותו ספר?⁹³ לא ניתן לשלול לחלוטין את קיומם של תרגומים מתחרים לספר אחד, אבל אין הוכחה חיובית לקיומם. אין ספק שבנושאים עקרוניים התקבלו החלטות מסוימות. כך למשל, מתרגם ספר ירמיה, אשר בנוסף לחמישים ושניים הפרקים של הספר תרגם גם את ספר ברוך,⁹⁴ ודאי הסתמך על מסורת או על החלטה עקרונית בנידון.

העובדה שספרים אלה תורגמו ליוונית אינה מעידה בהכרח כי בזמן התרגום כבר היו הספרים העבריים עצמם בעלי מעמד מחייב, ואולם נראה שזוהי הנחה סבירה למדי. ספרים עבריים נוספים, כגון ספר חנוך וספר היובלים, תורגמו אף הם ליוונית, אך רק בתקופה מאוחרת יותר – במאות הראשונות לסה"נ.

מעבר לחוסר התכנון הניכר בטיבו ההטרוגני של תה"ש והבא לידי ביטוי בסגנונות התרגום השונים (ראו להלן), ניתן להצביע על סימנים אחדים לתכנון כללי שהתקיים בשלב הסופי של כינוס הספרים. מסתבר כי הייתה תכנית לכלול בקורפוס היווני לכל הפחות תרגומים של כל הספרים הקנוניים. אין צורך להניח

⁹² ת'קריי (לעיל, הערה 23), 13: Thus, it seems was the Alexandrian Bible gradually built up.

⁹³ אני מתייחס לתרגומים שנעשו ישירות מהמקור העברי, ולא לתרגומים המבוססים על תרגומים אחרים כדוגמת התרגום לחבקוק ג שבכ"י ברברני.

⁹⁴ ראו טוב (לעיל, הערה 74).

שתכנית זו הייתה הגורם לתרגום ספרי נ"ך מלכתחילה, אך היא הופעלה לאחר שתרגום התורה הסתיים. שנקר סבור שטכניקת תרגום כה חופשית כמו זו המשתקפת בספר איוב לא הייתה יכולה להיות מיושמת בתרגום אחד הספרים המוקדמים.⁹⁵ אני שותף לדעה זו. ככל הנראה, פרק הזמן הארוך יחסית שחלף בין תרגום התורה לתרגומי נ"ך – לא פחות ממאה שנים⁹⁶ – שיקף לבטים ביחס לעצם התרגום ולאופיו.

תכנון והיעדר תכנון כאחד מאפיינים אפוא את אוסף כתבי הקודש ביוונית. האחרון בא לידי ביטוי בכך שספרים בעלי אופי שונה מופיעים זה לצד זה. כך למשל תרגום יהושע הוא לרוב חופשי למדי, ואילו תרגום שופטים הסמוך לו (הן לפי כ"י A הן לפי כ"י B) מילולי למדי. מן הראוי לציין שהבחנות אלו, שהוזכרו ביחס לספרים ההיסטוריים, חלות גם על ספרי נביאים: תרגומי ירמיה, יחזקאל ותריעשר מילוליים, ואילו תרגום ישעיה חופשי, ולעתים חופשי מאוד. ספר תהילים מתורגם באופן מילולי, ואילו תרגומי איוב ומשלי חופשיים מאוד ואף פרפראסטיים.⁹⁷

אוסף הספרים היווניים לא התפתח בהכרח לפי סדר הספרים בקנון העברי או היווני. מקובל להניח שחמשת ספרי התורה תורגמו לפי סדרם, אך הנחה זו אינה הכרחית אם הם תורגמו בידי חמישה מתרגמים שונים.⁹⁸ לדוגמה: לדעת דן־הרטוך, מתרגמי ויקרא ובמדבר השתמשו בתרגום קיים של ספר דברים.⁹⁹ באופן דומה, צורתו הנוכחית של תה"ש לבראשית משקפת מוצר ספרותי מוגמר

⁹⁵ שיחה אישית, 2008.

⁹⁶ לסיכום התאריכים השונים המיוחסים לכל אחד מהתרגומים ראו דוריבאל (לעיל, הערה 20), 96–98.

⁹⁷ לניסיון להסביר את אופיים השונה של התרגומים ראו מאמרי: "Approaches towards Scripture Embraced by the Ancient Greek Translators", in E. Tov, *Hebrew Bible, Greek Bible, and Qumran* (Tübingen: Mohr Siebeck, 2008), 325–338.

⁹⁸ כך קים (לעיל, הערה 75).

⁹⁹ ראו: C.G. den Hertog, "Erwägungen zur relativen Chronologie der Bücher Levitikus und Deuteronomium innerhalb der Pentateuchübersetzung", in S. Kreuzer and J.P. Lesch (ed.), *Im Brennpunkt: Die Septuaginta: Studien zur Entstehung und Bedeutung der Griechischen Bibel*, 2 (BWANT 161; Stuttgart: Kohlhammer, 2004), 216–228.

כל כך, עד כי קשה להאמין שהוא נוצר בתחילת הפעילות התרגומית.¹⁰⁰ ואכן, בר העלה את הטענה לפיה תרגום ישעיה קדם לתרגום התורה, וזאת לאור היעדר עקביות תרגומית בתה"ש לישעיה.¹⁰¹ מנגד, רוזל משקף את הדעה הרווחת לפיה תרגום בראשית היה התרגום הראשון שנוצר.¹⁰² מבלי להעלות טיעונים ספציפיים הניח טילי שתרגומי ספרי ישעיה, ירמיה ויחזקאל קדמו לתרגום יתר ספרי נ"ך.¹⁰³ למרות כל זאת נראה שספרי נ"ך יכלו להיתרגם בכל סדר שהוא, ולא כל שכן אם תורגמו במרכזים שונים.

ו. המצע העברי של תה"ש

אחת השאלות הרלוונטיות ביותר היא אם ניתן להצביע באופן מדויק על מאפייני המצע העברי של תה"ש. נושא זה חשוב למדי, שכן חוקרים רבים מניחים שהמצע העברי של תה"ש משקף לרוב נוסח עברי טוב יותר מזה המיוצג בנה"מ או בכל הטקסטים האחרים. לדעתי, הטקסטים ששימשו מצע לתה"ש היו לרוב עתיקים מנה"מ ו/או הגיעו מחוגים שונים מאלה שנכללו בנה"מ.¹⁰⁴ בהקשר זה

¹⁰⁰ ראו מאמרי: "עיונים באוצר המילים של תרגום השבעים: הזיקה בין אוצר המלים לטכניקת התרגום", תרביץ, מז (תשל"ח), 120–138. פרנק פולק הראה כיצד מתחילת תרגום בראשית הבחין המתרגם בין *καὶ λέει*, כאשר המילית האחרונה מפרידה בין היחידה החדשה לזו שקדמה לה; ראו: F. Polak, "Context Sensitive Translation and Parataxis in Biblical Narrative", אצל פאול ואחרים (לעיל, הערה 66), 525–539.

¹⁰¹ ראו: J. Barr, "Did the Greek Pentateuch Really Serve as a Dictionary for the Translation of the Later Books?", in M.F.J. Baasten and W.Th. van Peursen (eds.), *Hamlet on a Hill: Semitic and Greek Studies Presented to Professor T. Muraoka on the Occasion of his Sixty-Fifth Birthday* (OLA 118; Leuven: Peeters, 2003), 523–543, esp. 539.

¹⁰² רוזל (לעיל, הערה 13), 10, 142, 257.

¹⁰³ ראו: M. Tilly, *Einführung in die Septuaginta* (Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 2005), 52.

¹⁰⁴ ראו מאמרי: "The Nature of the Large-Scale Differences between the LXX and MT S T V, Compared with Similar Evidence in Other Sources", in A. Schenker (ed.), *The Earliest Text of the Hebrew Bible: The Relationship between the Masoretic Text and*

חשוב להעיר שהמצע העברי של תה"ש אינו משקף מאפיינים מצריים,¹⁰⁵ ולפיכך נוסח עברי זה אינו רלוונטי לחקר הרקע של תרגומי נ"ך.

סיכום

במסגרת בחינתנו את השאלה "מהו תה"ש?" התמקדנו בתרגומי נ"ך. דנו בטבעו היהודי של התרגום, מוצאן של היחידות התרגומיות השונות, טיבו של מפעל התרגום, ההטרוגניות של כתבי הקודש ביוונית, והאפשרות להתפתחות הדרגתית של אוספי התרגומים. המידע החיצוני על תה"ש מועט, וחקירה פנימית של הנושא לא קידמה אותנו באופן מיוחד. לדעתי, חקר תרגומי נ"ך מושפע יתר על המידה מחקר תרגום התורה ומאיגרת אריסטיאס, שאינה מתייחסת לתרגומי נ"ך כלל ועיקר. אוסף התרגומים היווניים מגוון, וכל ספר תורגם בידי מתרגם אחר, אם כי ייתכן שחלקם תרגמו יותר מספר אחד. אין לראות בתרגום פרי פרויקט מאורגן ומסודר, אלא יותר קבוצת תרגומים שנעשו ללא תכנון בארץ ישראל ובמצרים. איסופם לתוך מקבץ אחד של כתבי הקודש היהודיים ביוונית היה אקראי יותר משהיה מתוכנן.¹⁰⁶

the Hebrew Base of the Septuaginta Reconsidered (SCS 52; Atlanta, Ga.: Scholars Press, 2003), 121–144

¹⁰⁵ ראו ספרי: *The Text-Critical Use of the Septuagint in Biblical Research* (2nd ed.; Jerusalem Biblical Studies 8; Jerusalem: Simor, 1997), 185–186. חלקם או רובם, נעשו מתוך טקסטים עבריים שהובאו מארץ ישראל, לעתים יחד עם המתרגמים עצמם, אין כל צורך לחפש מאפיינים מצריים. גם אם נניח שחלק מהטקסטים נמסרו או נוסחו במצרים, לא גילינו בהם שום מאפיינים מצריים. הקושי בטענה שהמצע העברי של תה"ש משקף מאפיינים מצריים בולט במיוחד בספר ירמיה. נוסח עברי, השונה מאוד מנה"מ אך דומה למצע העברי המשוער של תה"ש, נמצא גם בארץ ישראל (4QJer^{b, d}). לאור זאת, כיצד מצעו העברי של תה"ש, שנמצא גם בקומראן, יכול להיחשב לנוסח בעל מאפיינים מצריים?

¹⁰⁶ הריני מודה למר אריאל קופילוביץ שתרגם בנאמנות את המאמר מאנגלית.

REFLECTIONS ON THE SEPTUAGINT
WITH SPECIAL ATTENTION PAID TO THE POST-PENTATEUCHAL TRANSLATIONS

Emanuel Tov

This paper focuses on the nature of the individual translation units in the post-Pentateuchal books, their place of origin, the relation between the translation units, the nature of Greek Scripture, and the possible development of the translation enterprise. Most of the circumstances surrounding the creation of these books are unknown. The approach of many modern scholars towards these versions was already shaped in antiquity since they are often influenced by the translation of the Torah in their analysis of the later translations.

The following issues are addressed: (1) *Are the post-Pentateuchal versions Jewish?* (2) *Place of origin of the post-Pentateuchal books.* The Alexandrian background of the post-Pentateuchal books is presupposed by most or many scholars, but this assumption is very unlikely. It seems that a better case can be made for a Palestinian background than an Egyptian one for most books. This paper discusses different models of interaction between Palestine and Egypt. (3) *Nature of the translation enterprise.* (4) *Heterogeneity of Greek Scripture.* The lack of unity was caused by the lack of planning at all stages of the enterprise, including the choice of the Hebrew base texts and that of the composition of the archetype of the canonical collection, and is best visible in the post-Pentateuchal books. (5) *Gradual development of the collection of translations?* Scholars usually assume that the collection of translations grew gradually, but very little is known about this process. (6) *Hebrew text underlying the LXX.*

